

Een uralter elfenbeinerner Krummstab ohne einen besonderen Wert

Betekenis en herkomst van een Middeleeuwse stafbekroning

• KATHARINA KOSELLECK •

Toen in 1803 de benedictijnenabdij Liesborn in Westfalen in de grote secularisatiebeweging werd opgeheven, bevond zich in de kerkschat van het klooster een *uralter elfenbeinerner Krummstab ohne einen besonderen Wert* uit de tweede helft van de 14de eeuw.¹ Dat blijkt uit de bewaard gebleven protocollen waarin het toenmalige kloosterbezit nauwkeurig werd opgetekend. De insignes van de abdij en de sieraden van de prelaten moesten door de benedictijnen worden overgedragen aan de centrale kas van de orde in Berlijn.² De ivoren kromstaf, althans de bekroning ervan, belandde in 1952 in het Rijksmuseum (afb. 1) en is het onderwerp van dit artikel.³ Uit de inventarisatie van 1803 blijkt dat de toenmalige taxateur uitsluitend geïnteresseerd was in goud en edelstenen, want het ivoor werd door hem als waardeloos afgedaan; historische en kunsthistorische aspecten speelden bij de taxatie een even geringe rol als de rituele waarde.⁴ Om juist die (kunst-)historische aspecten te belichten en de hoge artistieke kwaliteit van de stafbekroning aan te tonen, waarbij het ivoor niet langer als geïsoleerd religieus kunstwerk zal worden beschouwd, maar steeds in relatie tot zijn oorspronkelijke functie als ambts-

Afb. 1
Bekroning van een
kromstaf, Duitsland
(Mainz?), 2de helft
14de eeuw. Ivoor met
vergulde zilveren deco-
raties, 18,8 x 11,5 cm.
Rijksmuseum,
Amsterdam inv.nr.
BK-16991).

insigne, zullen hier drie vragen centraal staan: wat schuilt er achter het complexe iconografische decoratieprogramma, in bijzonder de overgang tussen de kromming en staf? Wordt de staf speciaal voor de abdij van Liesborn vervaardigd? En zo ja, in hoeverre bestaat er een samenhang tussen de decoratie en de specifieke historische context waarin de staf tot stand kwam?

De Amsterdamse stafbekroning

Een bisschops- of abtsstaf is een doorgaans ongeveer een 1,80 meter hoge stok, bekroond door een krulvormig ornament dat meestal rust op een nodus of knoop. Naar onderen eindigt de staf in een punt. De staf die bij de ivoren krul uit Liesborn hoort, is helaas niet bewaard gebleven. Het gebruik om een abt – naast andere insignes, zoals een ring – een staf als teken van het gezag over zijn klooster te geven stamt uit de hoge Middeleeuwen. Het voorwerp legitimeerde, als persoonsgebonden symbool, het ambt van de abt of van de bisschop.⁵ Door opname in het *Corpus iuris canonici* in de 12de eeuw werd het gebruik van de staf formeel in het kerkrecht verankerd⁶ en met de *Pontifikale* van Durandus van Mende⁷ uit de late 13de eeuw, een handschrift waarin de litur-

gie werd gecodificeerd, kreeg de staf zijn uiteindelijke plaats in de liturgische context. In de misliturgie werd de abtsstaf slechts gebruikt bij het binnenkomen en uitgaan van de kerk en bij de evangelielezingen. Daarnaast vond hij toepassing bij het afleggen van de kloostergeloften (de *professio*) en bij het toetreden in een kapittel.

De Amsterdamse stafbekroning is geheel in ivoor gesneden en voorzien van verguld zilveren rozetvormige appliques.⁸ De krul komt voort uit een tak – in feite de voorzetting van de staf zelf – die met gestileerde druivenbladeren is gedecoreerd; aan de bovenzijde kromt hij zich; drie uitstaande bladeren spruiten uit de krul voort en vormen samen een denkbeeldig vierkant dat door de rozetten in de hoeken nog wordt geaccentueerd. De voorzijde toont in het midden een driefigurige Kruisigingsscène (afb. 1). Erboven zweven Sol en Luna, enigszins verscholen achter wolken, als symbolen van het treurend heelal.⁹ Links onder het kruis lijkt Maria bijkans uit de voorstelling weg te glijden (afb. 2), terwijl ter rechterzijde de evangelist Johannes staat met zijn attribuut, het boek dat hij met zijn in een draperie gehulde linkerhand tegen de borst drukt (afb. 3).

Afb. 2
Maria, detail van de
stafbekroning (afb. 1).

Afb. 3
De evangelist Johan-
nes, detail van de
stafbekroning (afb. 1).

Afb. 4
Maria met het
Christuskind en twee
engelen, achterzijde
van de stafbekroning
(afb. 1).

De achterzijde van de stafbekroning toont een zogenaamde *Vierge glorieuse*, Maria met het Christuskind op de arm tussen twee kaarsendragende engelen die zich in verering tot de Moeder Gods richten (afb. 4). De appel die het kind in zijn hand houdt – een toespeeling op de Zondeval van Adam en Eva – bestempelt hem als de 'nieuwe Adam'.¹⁰ De vrucht symboliseert hier Christus' overwinning over de erfzonde en de verlossing van de mens door zijn kruisoffer. Tegelijkertijd kan de appel ook worden geassocieerd met de rijksappel, het wereldlijk heerserssymbool dat Christus als opperrechter over hemel en aarde bestempelt. De twee engelen naast Maria vereren haar met hun lichtbrengende kaarsen, maar kijken haar niet aan; hun blikken staren eerbiedig in de leegte. Over hun eenvoudige albes dragen ze beiden een cape, waardoor ze als hemelse tegenhangers lijken op te treden van de kaarsendragende misdienaars of acolieten uit de aardse misviering.¹¹ Die veronderstelling wordt bevestigd door de talrijke, op ivooren tweeluikjes opduikende engelen die Maria en Christus met wierook eer bewijzen en zo eveneens een duidelijk verband leggen met de misliturgie. De twee

Afb. 5
Stafbekroning. Ivoor.
Rijksmuseum,
Amsterdam (inv.nr.
BK-NM-2306).

hoofdcènes volgen compositorisch en iconografisch de gangbare formules uit die tijd, zoals die op vele ivoren paneeltjes en stafbekroningen keer op keer werden herhaald. Vergelijking met een andere ivoren stafkrul in de verzameling van het Rijksmuseum laat dat goed zien (afb. 5).

Bepaald afwijkend is echter de wijze waarop de ivoorsnijder de overgang van curvatuur naar staf heeft opgelost: uit de wijntak groeit een gevleugelde draak die zorgvuldig en gedetailleerd is uitgewerkt met grote oren, een geschubde kop, scherpe tanden en een puntige tong waarmee het dier een druivenblad op de stam van de krul probeert aan te raken (afb. 6, 7). Zijn vleugels volgen de ronding van de krul en omlijsten als het ware de centrale voorstellingen aan beide zijden. De

klaauwen van de draak steunen zwaar op de schouders van een gebogen mannetje. Baardloos en zonder tonsuur moet hij als een jongeling worden beschouwd. Hij is gekleed in een knielang gewaad en een cape, die tussen zijn armen naar beneden hangt en aan de voorzijde in een sierlijke werveling van plooiën eindigt. Hierdoor krijgt de Kruisigingsscène compositorisch meer accent en wordt deze zijde van de stafkrul als de voorzijde aangemerkt. Met zijn handen in gebed gevouwen richt de jongeman zich tot Maria en Christus, terwijl hij met zijn voeten op de lippen van een leeuwachtig monster balanceert om maar niet in de muil van het beest te glijden (afb. 8, 9). Hij leunt daarbij tegen de druiventak die uit de bek van het dier omhoog lijkt te sprouiten. Het monster vormt

Afb. 6
Detail van de staf-
bekroning (afb. 1).

Afb. 7
Detail van de staf-
bekroning (afb. 1).

de onderste afsluiting van de stafbekroning, die oorspronkelijk waarschijnlijk op de nodus van de staf rustte.

Het is tekenend en typerend voor de middeleeuwse iconografie dat verschillende, soms zelfs tegengestelde betekenissen in één beeld samen kunnen komen en uitdrukking geven aan één gezamenlijk idee. Zoals we zullen zien, geldt dat ook hier. De specifieke beeldmotieven, vooral die op de overgang van krul naar staf, zullen hier dieper onderzocht worden om ze uiteindelijk te interpreteren binnen het gehele beeldprogramma van de stafbekroning.

De gevleugelde draak als belichaming van de erfzonde

In de Middeleeuwse beeldtaal verwijzen draken en slangen op een abts- of bisschopsstaf in de eerste plaats naar de staf van Aäron en van Mozes in

het Oude Testament.¹² De betekenis van de draak op de Amsterdamse stafbekroning gaat echter verder, namelijk als een toespeling op de (erf)zonde. Dat er al een lange beeldtraditie bestaat van de combinatie staf-zondeval bewijst een aantal vroege staven, ruimschoots daterend van voor het Amsterdamse exemplaar, waarop de Zondeval als zelfstandig thema is uitgebeeld. De omstreeks 1010 ontstane zilveren Erkanbaldstaf uit Hildesheim biedt een vroeg voorbeeld van deze Zondeval-iconografie (afb. 10). Uit de 13de eeuw kennen we een reeks stafkrullen van Limoges-email (afb. 11), waarop de slang steeds is voorgesteld als de verleider van Eva, als het instrument van de duivel en daarmee de belichaming van de oerzonde. De vegetatieve elementen op deze stafbekroningen zijn als verwijzingen naar

Afb. 8
Detail van de staf-
bekroning (afb. 1).

Afb. 9
Detail van de staf-
bekroning (afb. 1).

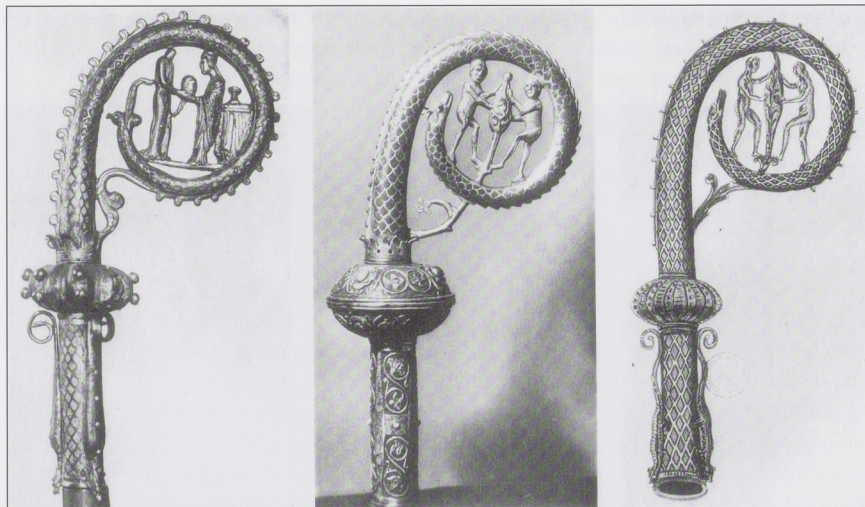
Afb. 10
Erkanbaldstaf
met Zondeval,
Hildesheim,
circa 1010. Zilver.
Dom-museum,
Hildesheim

Ervan uitgaand dat de 14de-eeuwse stafbekroningen de beeldtaal van de oudere staven hebben voortgezet, heeft Beissel de geleidelijke versmelting van oude, zelfstandige motieven en hun symboliek beschreven als een mengvorm. Hij laat zien dat de slang eerst alleen en naderhand steeds samen met de Zondeval wordt afgebeeld. Bij deze 14de-eeuwse fase waarbij de Zondeval niet direct, maar met een aantal losse elementen in hun symbolische betekenis wordt aangeduid, sluit ook het decoratieve programma van de Amsterdamse stafbekroning aan.¹³ Hoewel Adam en Eva zelf ontbreken, mag de draak als de slang uit het Paradijs worden opgevat, Christus met zijn appel als de nieuwe Adam en Maria als de nieuwe Eva, door wie de erfzonde wordt overwonnen. Niet toevallig staan zij dan ook bovenop de draak. Het gevaar dat van dit ondieer uitgaat richt zich daardoor uitsluitend op de biddende jongeling eronder.

Eén anekdotisch detail zet de dreiging die van de draak uitgaat zelfs subtiel om in een betekenisvol compositorisch element. Op de Maria-zijde van de krul raken de vleugelpunten van de linker engel en die van de draak elkaar direct: dit detail bestempelt hem als de door God gestrafte, geval-

de Boom van Kennis van Goed en Kwaad op te vatten. Zulke krullen herinneren eraan dat het gehele mensengeslacht in het teken staat van de erfzonde van Adam en Eva; bovendien wijzen ze erop dat de mens verzoeking moet weerstaan, een goede, godsvruchtige levenswandel moet nastreven en God om vergeving moet bidden.

Afb. 11
Stafkrullen
met Zondeval.
Limoges-email
(naar Marquet
de Vasselot 1941,
fig. xxii).

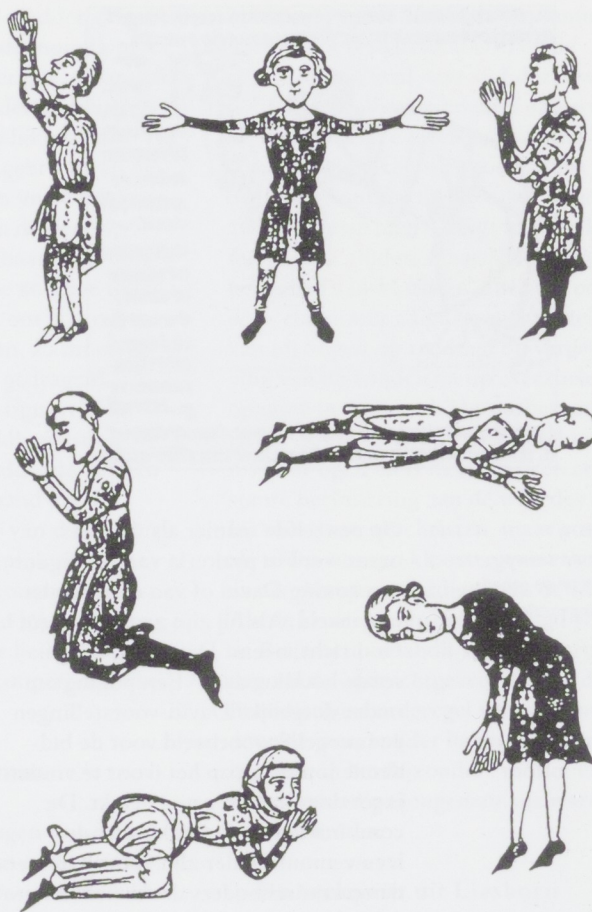

len engel Lucifer, de duivel, die tegenover de goede, hemelse engel (aan Maria's andere zijde) wordt geplaatst. Een op het eerste gezicht nauwelijks waarneembare finesse zit ook in de weergave van de linkervoet van Johannes op de Kruisigingszijde van de krul. Hij staat op de drakenvleugel, als een extra bevestiging dat het Kwaad bedwongen wordt door de heilige figuren in het hart van de krul. Deze subtiele symbolische beeldtaal verbindt losse motieven tot één programma met als centrale thema de overwinning over de erfzonde.

De biddende jongeling

Wat de Amsterdamse krul onderscheidt van alle andere ivoren stafbekroningen uit de 14de eeuw is de aanwezigheid van de anekdotische, biddende jongeling op het verbindingsstuk tussen krul en staf, ingeklemd tussen de gevleugelde draak, de omhoogkrullende wijnrank en de opengesperde leeuwenmuil. Traditioneel wordt op deze plaats een engel afgebeeld (afb. 5). Welke betekenis schuilt er achter deze opmerkelijke afwijking van het standaard decoratieprogramma?

Op een haast schoolboekachtige wijze worden de verschillende middeleeuwse gebedshoudingen afgebeeld in het wijdverbreide gebedshandboek dat aan Petrus Cantor (gestorven 1197) wordt toegeschreven.¹⁴ In verband met de biddende jongeling op de stafbekroning is de manier waarop de gebedshoudingen in zeven verschillende categorieën worden afgebeeld van belang: een jongeling – want zonder baard en zonder tonsuur – beeldt alle gebedsposes uit (afb. 12). Het boek was waarschijnlijk bedoeld als een handleiding voor leken, wat verklaart dat de jongeman niet in klerikale dracht is uitgebeeld. Dat vergemakkelijkt de identificatie van de lezer met deze voorbeeldfiguur. Voor monniken of priesters zou zo'n gebedshandleiding trouwens overbodig zijn geweest,

aangezien zij deze gebedsoefeningen al tijdens hun opleiding hadden geleerd. Een van de zeven houdingen in het boek van Petrus Cantor komt aardig overeen met de biddende jongeman op de stafkrul. De zesde variant laat het voorovernijgen van het bovenlichaam zien als een buiging voor God (afb. 13). In sommige versies van Cantors boek hangen de handen daarbij slap naar beneden, in andere worden ze, net als op de staf, juist gevouwen en in gebed naar boven gericht. Omdat het manuscript van Cantor vaak werd gekopieerd en wijdverspreid was, genoot het boek in de 14de eeuw een grote bekendheid. Dat de ivoorsnijder van de Amsterdamse stafkrul door een illustratie uit Cantor werd beïnvloed kan daarom niet worden uitgesloten.

Afb. 12
Een jongeling beeldt zeven gebedsposes uit, afbeelding uit Petrus Cantors gebedshandboek.

Afb. 13
De zesde variant
van de zeven gebeds-
houdingen, zie afb. 12.

Op eenzelfde manier als Cantors orant werd in psalteria vaak de figuur van koning David of van de Psalmist uitgebeeld. Als hij zijn zanggebed tot God richt, neemt David een bijpassende houding aan.¹⁵ Een poging om onder dergelijke David-voorstellingen een mogelijk voorbeeld voor de biddende jongeling op het ivoor te vinden is tot dusver echter niet gelukt. De combinatie van de bidder met de leeuwenmuil onder zijn voeten en met de op zijn schouders drukkende zondenlast in de vorm van een draak duidt echter wel op een mogelijke samenhang met Psalmillustraties, in het bijzonder de boetepsalmen waarbij schuldbekenenis en vergeving voorop staan.¹⁶ Zo wordt bijvoorbeeld de erkenning van de erfzonde in Psalm 51 uitgedrukt: 'Zie, in ongerechtigheid ben ik geboren, in zonde heeft mijn moeder mij ontvangen'.¹⁷ Met name de derde boetepsalm (Psalm 38) zou bij de inventie van het motief van de biddende jongeling een rol kunnen hebben gespeeld. Hoewel de boetende David daar, in tegenstelling tot de ivoren bidder, zijn lichaam beschrijft als geschonden, vol van open wonden en dergelijke, gebruikt hij een beeldtaal die direct lijkt te zijn overgezet op de ivoren stafkrul: de zonden treffen de boeteling en drukken op hem als een zware last, zodat hij dreigt te wan-

kelen en bijna lijkt te vallen. De zonden die hem letterlijk boven het hoofd groeien en die op zijn schouders drukken zijn in de gevleugelde draak weergegeven die de bidder in zijn benarde houding dwingt.¹⁸

Een aansporing tot ootmoedigheid

Welke betekenis zou de aanwezigheid van de jonge bidder kunnen hebben voor de oorspronkelijke bezitters van de staf? Het antwoord op deze vraag kan niet los worden gezien van de voor de Benedictijnerorde geldende voorschriften, de Regel van Benedictus, en van de in de Middeleeuwen gangbare betekenis van de abtsstaf.

In het zevende hoofdstuk van de Regel van de Benedictus wordt de nederigheid en de ootmoed die van de monniken wordt verlangd duidelijk omschreven.¹⁹ Benedictus vergelijkt het bereiken van een nederige levensstaat met het beklimmen van een ladder. Hij citeert daarbij de evangelist Lucas (Lucas 14 : 11), wijzend op Gods oordeel over de mensen. Alleen diegene die zich ootmoedig opstelt zal verheven worden en zal in staat zijn om de ladder te beklimmen die leidt tot Gods genade. Om het vierde stadium van ootmoed te bereiken vraagt Benedictus van de monniken doorzettingsvermogen en geduld, zelfs als zij geconfronteerd worden met 'bittere en weerzinwekkende dingen'.²⁰ Zelfs God kan de mens beproevingen opleggen die moeilijk te doorstaan zijn, maar die een louterende werking hebben. Daarbij citeert Benedictus Psalm 65, waarin God aan de ene kant de mens in grote benauwdheid brengt, hem een zware last op de schouders legt, maar hem aan de andere kant in leven houdt en zijn voeten niet laat wankelen. Een beschrijving die naadloos past bij de ivoren bidder van de stafbekroning: ondanks zijn benarde positie glijdt hij niet af in de hellemond van de eeuwige verdoemenis en blijven zijn voeten met Gods hulp onwankelbaar. De twaalfde

en hoogste sport van de ladder van ootmoed verlangt van de monnik niet alleen dat het hart nederig is, maar ook dat het lichaam een nederige houding aanneemt. Ter verduidelijking daarvan maakt Benedictus gebruik van de parabel van de Farizeeër en de tollenaar (Lucas 18 : 9-14) en van de nederig naar voren gebogen lichaamshouding uit Jesaja 2 : 9. Zoals de zondige tollenaar, die het niet durft om zijn ogen naar de hemel te richten, zo moeten ook de monniken zich gedragen.

Omdat het gebogen figuurtje op de stafbekroning schuld bewust en berouwvol naar zijn biddende handen kijkt, ligt het voor de hand dat de oorspronkelijke drager van de Amsterdamse staf – waarschijnlijk een Benedictijnse abt – zo een constante aansporing tot nederigheid bij zich droeg, een herinnering aan de heilige Benedictus, en een middel tot persoonlijke identificatie.

Het beeldprogramma van de stafkrul

De centrale voorstellingen van de stafkrul, de *Vierge glorieuse* en de Kruisiging, zijn sleutelmomenten in de heilsgeschiedenis: de incarnatie en het kruisoffer van Christus. Maria neemt daarbij, geheel in aansluiting bij de in de 14de eeuw sterk opgekomen Mariadevotie, een centrale rol in als middeelaar tussen Christus en de mensheid. Haar handgebaar nodigt de beschouwer dan ook rechtstreeks uit om deel te nemen aan de heilsbelofte door Christus' offer.

Als men zich realiseert dat deze staf een kerkelijke insigne is dat ook in het kader van de misviering werd gebruikt, dan biedt de combinatie van de beide hoofdvoorstellingen tegelijkertijd een verwijzing naar de twee belangrijkste kerkelijke feestdagen: Kerstmis en Goede Vrijdag (Pasen). Ook de wijnrank rond de stafkrul past goed in deze liturgische context, vanwege zijn symboliek met betrekking tot de eucharistie, de viering van het

ontvangen van de heilige communie. Formeel omkaderen de krul en de overgang van krul naar staf deze twee hoofdvoorstellingen, maar, zoals we zagen, voegen ze tevens een aantal specifieke betekenissen toe aan het beeldprogramma. De met de erfzonde zwaar belaste mens dreigt in de hellemond af te glijden, maar alleen dankzij het gebed aan Maria en Christus en door een ootmoedige levenswandel kan hij hopen op redding, op vergeving van de zonden en op eventuele opname in de hemel. De stafbekroning houdt de abt steeds de heilsgeschiedenis voor ogen en is daardoor een constante herinnering aan de waardes die hij voorstaat, als christen, maar vooral als leider van een kloostergemeenschap en als vertegenwoordiger van de Kerk. Als de krulstaf werd vervaardigd voor de Benedictijnenabdij van Liesborn, dan zal de opdrachtgever (de abt) de Benedictijnse orderegel van ootmoed door de ivoorsnijder hebben laten uitdrukken in het bijzondere motief van de botvaardige jongeman, als ware het zijn motto.

De herkomst uit Liesborn

Zoals aan het begin al werd aangegeven werd de Amsterdamse krulstaf in 1803 geïnventariseerd als deel van de bezittingen van de abdij Liesborn, liggend in de huidige gemeente Warendorf bij Münster. Maar betekent dat ook dat de staf voor een abt van dit klooster werd vervaardigd? Archivalia om dit te bevestigen zijn er helaas niet. In de kloosterkroniek van circa 1530 worden door Bernard Witte alle abten van Liesborn opgenoemd vanaf de stichting van de abdij tot aan zijn tijd, steeds met een korte karakteristiek van hun betekenis voor het klooster.²¹ De ivoren krul moet op stilistische gronden in de tweede helft van de 14de eeuw worden gedateerd, een periode die samenvalt met de ambtstermijnen van twee of drie abten. Bij slechts een van hen, Heinrich von Rodenberg (abt van 1358-

1381), wordt door Witte de aanschaf van een staf genoemd. Het zou gaan om een zilveren exemplaar.²² Of met de omschrijving *baculus pastoralis argenteus* de ivoren Amsterdamse krul bedoeld kan zijn, blijft echter onduidelijk. Waren wellicht de acht verguld zilveren rozettes voldoende aanleiding om de gehele staf als een zilveren voorwerp te omschrijven? In dat geval is de omschrijving misschien bedoeld om deze staf duidelijk te onderscheiden van andere exemplaren die uitsluitend van ivoor waren. Of, en dat lijkt nog het meest waarschijnlijk, waren de nu ontbrekende staf en nodus van zilver vervaardigd en dus reden voor de omschrijving 'argenteus'? Hoe dan ook, als de staf niet tot het oorspronkelijke bezit van de abdij Liesborn hoorde waarom bevond hij zich dan daar in 1803? Om deze kwestie verder te verduidelijken is het van belang de historische achtergrond te bekijken ten tijde van de vervaardiging van de stafkrul.

De zeer oude en rijke abdij Liesborn was in de late Middeleeuwen mikpunt van een machtsstrijd tussen wereldlijke en kerkelijke krachten. Het Benedictijnse klooster was weliswaar gelegen in het diocees Münster, maar het lag in de uiterste zuidoosthoek van het bisdom waar het grensde aan het diocees Paderborn, aan een enclave van het bisdom Osnabrück en aan het aartsbisdom Keulen (afb. 14). Vanwege het streven van Keulen om het eigen machtsgebied verder oostwaarts uit te breiden, raakte Liesborn in de loop van de hoge en vooral de late Middeleeuwen steeds weer ingeklemd tussen verschillende fronten en werd het gebied geregeld een toneel van strijd. In de directe omgeving van het klooster concurreerden de graven van Arnsberg en Tecklenburg, de graaf Von der Mark en de adellijke heren van Lippe om invloed en de heerlijkheidsrechten in het gebied.

Een argument voor de oorspronkelijke herkomst van de stafkrul uit Liesborn kan worden ontleend aan de nauwe betrekkingen die de abten onderhielden met hun wereldlijke beschermers, die sinds de late 12de eeuw werden vertegenwoordigd door het huis Lippe. In de eerste helft van de 14de eeuw werd de torenkapel in de abdijkerk opnieuw ingericht. Bij die gelegenheid werd het wapen van de heren van Lippe opgenomen in een muurschildering die tot op heden bewaard is gebleven (afb. 15).²³ Dit wapen toont de zogenaamde 'Lippische roos', die zich overigens ook in het wapen van de deelstaat Nordrhein-Westfalen bevindt. Dit heraldische symbool zou – afgezien van de mariologische betekenis van het rozenmotief – het voorbeeld kunnen zijn geweest voor de acht verguld zilveren rozetten die in de 'hoeken' van de ivoren stafkrul zijn aangebracht. Net zoals de Lippische beschermers van de abdij zich door het aanbrengen van hun wapen manifesteerden als stichters van het nieuwe altaar van de klooster-

Afb. 14
Kaart waarop
rechts onder Liesborn
is aangegeven.

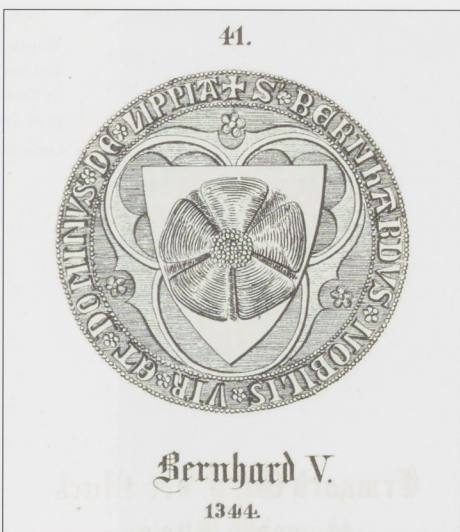
Afb. 15
Muurschildering
met het wapen van
de heren van Lippe
in de abdijkerk van
Liesborn.

kerk, zo komen ze door de vergulde rozetten ook als mogelijke opdrachtgevers van de staf in aanmerking.²⁴ Daarmee is de kans dat de staf daadwerkelijk uit het oude bezit van de abdij stamt (en niet pas op een later moment daar is beland) aanmerkelijk groter.

Vanaf 1365 begon, door het ontbreken van een mannelijke erfgenaam, een strijd om Lipperode en Rheda, beide behorend tot het grondgebied van Liesborn. Door het huwelijk met een dochter uit het huis Lippe claimde graaf Otto von Tecklenburg het gebied echter voor zichzelf. Weliswaar bleef de voogdij over het klooster aanvankelijk nog in Lippische handen, maar uiteindelijk verviel die in 1383 ook aan Tecklenburg.²⁵ Het is bekend dat de abdij Liesborn al sinds de 13de eeuw een slechte verhouding had tot de Tecklenburgers, waardoor het aannemelijk is dat de heren van Lippe de zijde van het klooster kozen. Als de abdij door het gebruik van de Lippische roos een signaal wilde afgeven

ten faveure van de heren van Lippe of wanneer die zelf de opdrachtgevers waren van de krulstaf, dan kan deze niet later dan 1383 zijn ontstaan, het jaar waarin de voogdij over het klooster aan de graven van Tecklenburg verviel. De nieuwe voogden hadden uiteraard geen enkele reden om het wapen van hun voorgangers op het insigne van 'hun' abt aan te brengen.²⁶ Deze omstandigheid biedt dus niet alleen een verklaring voor de mogelijke herkomst van de stafkrul, maar ook voor een datering vóór 1383.

In de literatuur werd nog niet eerder een verband gelegd tussen de rozetten op de staf en het Lippische wapen. Tegen zo'n verband zou kunnen spreken dat de punten die tussen de rozenbladeren zijn aangebracht, de zogenaamde kelkbladeren, een toevoeging uit de latere geschiedenis zouden zijn.²⁷ Zij zouden op Middeleeuwse voorstellingen van de Lippische roos steeds ontbreken.²⁸ Dat geldt inderdaad voor de meeste nog bewaardgebleven afbeeldingen op zegels en wapens van

Afb. 16
Het Lippische zegel
(naar Preuss &
Falkman 1863).

de adellijke heren van Lippe, maar er zijn aanwijzingen dat de vijfbladige roos met de kelkbladeren al langer als familiesymbool in gebruik was (afb. 16).²⁹ Bovendien kan het verschil tussen rozet en wapenroos zijn veroorzaakt door een interpretatiefout in het atelier waar de staf werd vervaardigd. In ieder geval was het type van de heraldische roos inclusief kelkbladeren in de Middeleeuwen genoegzaam bekend en een gangbare manier om dit heraldisch motief uit te beelden, zoals talrijke afbeeldingen van wapens in de Codex Manesse laten zien (afb. 17). De verguld zilveren rozetten op de stafkrul kunnen dus wel degelijk een indicatie zijn voor het feit dat de staf een opdracht van de heren van Lippe betrof en daarmee een aanwijzing voor de oorspronkelijke herkomst van het voorwerp uit de abdij van Liesborn.

Een extra argument hiervoor biedt een 18de-eeuwse grafzerk in de kerk van Liesborn waarop een gestileerde voorstelling van abt Heinrich Hase (gestorven 1751) is aangebracht, met zijn kromstaf in de linkerhand (afb. 18). Het midden van de krul van deze staf laat dezelfde heraldische roos zien als de acht rozetten op de Amsterdamse stafbekroning. In hun evenzeer

gestileerde en zeer vereenvoudigde vorm suggereert deze 18de-eeuwse afbeelding dat staven met een Lippische roos als op de Amsterdamse krul nog lang door de abten van Liesborn werd gebruikt.

Het bisschoppelijke privilege van de abten van Liesborn

Dat de Duitse abdijen sinds de late 13de eeuw meer en meer hun zelfstandigheid verloren en onderdeel van pauselijke, landsheerlijke of bisschoppelijke politiek werden,³⁰ maar in het bijzonder de netelige politieke situatie van Liesborn, verklaart mede dat Florinus Ketelhot (abt van 1304 tot 1328) het privilege verwierf om de bisschoppelijke insignes te mogen gebruiken. Dat blijkt uit een oorkonde van 14 oktober 1317, waarin paus Johannes xxii aan Florinus en zijn rechtmatige opvolgers toestaat om binnen de kloostermuren en uitsluitend op feestdagen de mijter, ring en de overige pontificalia te voeren. Ook wordt hem toegestaan de tonsuur te dragen, het liturgisch vaatwerk en ander misgerie te wijden en ten slotte, na de misviering, vespers en laude het aanwezige kerkvolk te zegenen.³¹ Florinus liet door de bisschoppen van Münster en Paderborn, en later ook door die van Osnabrück, in verdere oorkonden bevestigen dat hij zijn pontificalia ook in hun diocesen mocht dragen.³²

Wat in de pauselijke oorkonde nog tot Liesborn was beperkt werd nu een officiële vorm van representatie tot buiten het grondgebied van de abdij.³³ Ook het abtszegel veranderde hierdoor: voor 1317 laat het de zittende abt zien met staf in de rechterhand en het evangelieboek in de linker, nadien wordt de abt uitsluitend met mijter afgebeeld (afb. 18). De geprivilegeerde abt demonstreerde zo naar de buitenwereld en naar de eigen kloostergemeenschap zijn prominente positie in de kerkelijke (en dus politieke) hiërarchie en poogde zo zijn macht te verstevigen en te legitimeren.

De 14de eeuw, de tijd waarin de stafbekroning is ontstaan, geldt in de monastieke geschiedenis als een eeuw van verval.³⁴ Ook in de abdij van Liesborn was sprake van een toenemende secularisatie onder de monniken.³⁵ Vanaf het einde van de eeuw en in het begin van de 15de eeuw werden hervormingen in het kloosterleven doorgevoerd, zoals de zogenaamde Bursfelder unie dat voor de Benedictijnse orde deed. Dit is bijvoorbeeld zichtbaar in de geleidelijke verandering van de Benedictijnse liturgie, waarin nieuwe rites werden geïntroduceerd die niet meer rechtstreeks op Benedictus teruggingen, zoals de vorming van een pontificale liturgie die *de facto* leidde tot de gelijkstelling van de abt met de bisschoppelijke pontifex.³⁶ Een resultaat daarvan was dat de abten zich tooiden met de pontificalia.³⁷ In de loop van de 14de eeuw verankerde dit privilege zich meer en meer, zodat zelfs een verschuiving binnen de abtenstand plaatvond. Binnen de monastieke wereld werd het dragen van deze uiterlijke autoriteitstekens door kritische stemmen gezien als een verzaking van de nederigheidsregels, de hiërarchisch hogergeplaatste bisschoppen zagen deze nieuwe rol van de abten als een vorm van rebellie.³⁸

Zoals we zagen verwierf abt Florinus in Liesborn in 1317 de pontificalia van de paus en werden deze vervolgens door de naburige bisschoppen erkend. Maar welke politieke gevolgen dit had, wordt pas duidelijk als men de genoemde bedenkingen van bisschoppelijke zijde erbij betreft. Uiterlijk is een met pontificalia beklede abt namelijk nauwelijks nog te onderscheiden van een bisschop in vol ornaat. Als de Amsterdamse stafbekroning werd gemaakt voor een abt van Liesborn, dan zou aan het beeldprogramma heel goed een politiek gemotiveerde keuze ten grondslag kunnen hebben gelegen. Enerzijds betekende dat volgens de hierboven geschetste interpretatie – de nederig biddende jongeling als

identificatiefiguur voor de abt – voor de drager van de staf een morele aansporing; hij liet zien dat hij de nederigheidsregel van Benedictus respecteerde, juist in een tijd waarin het met de orderegels niet meer zo nauw genomen werd. Zo bezien bevatte de staf dus een oproep om terug te keren tot de oorsprong van het Benedictijnse gedachtengoed die vooruit wijst naar de hervormings-

Afb. 17

Heraldische roos met kelkbladeren, afbeelding uit de Codex Manesse of Große Heidelberger Liederhandschrift, circa 1400.

Afb. 18

Grafzerk, 18de eeuw, in abdijkerk te Liesborn waarop een voorstelling van abt Heinrich Hase (gest. 1751) met zijn kromstaf in de linkerhand.

beweging binnen de orde. Anderzijds gaf het ambtsinsigne, wanneer het werd gebruikt als de abt de naburige bisdommen bezocht, uitdrukking aan zijn toegenomen kerkelijke macht. De krulstaf werd zo een instrument in de kerkelijke politiek van de regio: tegenover de hoger geplaatste bisschoppen

kon de abt hiermee zijn nederigheid betonen, waarmee hij expliciet de kerkelijke hiërarchie accepteerde, maar tegelijkertijd zijn bisschoppelijke concurrenten de wind uit de zeilen nam.

(vertaling uit het Duits door
Frits Scholten)

NOTEN

- 1 Citaat uit het protocol van 24 december 1803; naar Helmut Müller, *Das Kanonissenstift und Benediktinerkloster Liesborn*, in: *Germania Sacra*, N.F., deel 23 (*Die Bistümer der Kirchenprovinz Köln*), Berlijn 1987, p. 86.
- 2 Vergelijk Helmut Müller, 'Ausverkauf einer fetten Pfründe', in: *Zur Säkularisation geistlicher Institutionen im 16. und im 18./19. Jahrhundert*, (Irene Crusius, red.), Göttingen 1996, p. 154.
- 3 Na de opheffing van het klooster belandde de stafbekroning in de koninklijke Kunstkamer in Berlijn. Eind jaren '20 van de 20ste eeuw werd het stuk verworven door kunsthandel Rosenberg als onderdeel van de ruil van de 'Welfenschatz' en verkocht aan de verzamelaar Fritz Mannheimer in Amsterdam. In 1952 werd het stuk overgedragen via de *Dienst voor 's Rijks Verspreide Kunstvoorwerpen*, 's-Gravenhage aan het Rijksmuseum, aanvankelijk als bruikleen en vanaf 1960 in eigendom.
- 4 Müller 1996, *op.cit.* (noot 2), p. 154.
- 5 Vergelijk L'abbé Barraud, 'Des crosses pastorales', in: *Mélanges d'Archéologie, d'Histoire et de Littérature*, deel 4, Parijs 1856, p. 151; Klaus Schreiner, 'Legitimation, Repräsentation, Schriftlichkeit. Gedankliche Begründungen und symbolische Formen mittelalterlicher Abtsherrschaft', in: *Political Thought and the Realities of Power in the Middle Ages, Politisches Denken und die Wirklichkeit der Macht im Mittelalter*, (Joseph Canning & Otto Gerhard Oexle, red.), Göttingen 1998, pp. 91 e.v..
- 6 Vergelijk Friederich Focke, 'Szepter und Krummstab', in: *Festgabe für Alois Fuchs zum 70. Geburtstag am 19. Juni 1947*, (Wilhelm Tack, red.), Paderborn 1950, p. 369.
- 7 Zie Pierre Salmon, *Mitra und Stab. Die Pontifikalinsignien im Römischen Ritus*, Mainz 1960, p. 10: 'Wilhelm Durandus (gest. 1296), der Bischof von Mende, der sie [ältere Autoren liturgischer Schriften] alle gleichsam zusammenfaßt und der letzte mittelalterliche Zeuge für das Gebiet der Liturgie ist, ist auch der Schriftsteller, der am ausführlichsten und mit größter Systematik die liturgischen Gewänder, ganz besonders die Pontifikalien, beschrieben hat.'
- 8 Inv.nr. BK-16991, Duitsland (Mainz?), tweede helft 14de eeuw, ivoor en verguld zilver, hoogte 18,8 cm, breedte 11,5 cm.
- 9 Vergelijk Rudolf Suntrup, 'Te igitur-Initialen und Kanonbilder in mittelalterlichen Sakramentarschriften', in: *Text und Bild. Aspekte des Zusammenwirkens zweier Künste in Mittelalter und früher Neuzeit*, (Christel Meier & Uwe Ruberg, red.) Wiesbaden 1980, pp. 320 e.v.
- 10 Zie Romeinen 5 : 12 en volgende.
- 11 Zie Hiltgart L. Keller, *Reclams Lexikon der Heiligen und der biblischen Gestalten. Legende und Darstellung in der bildenden Kunst*, Stuttgart 1996, p. 203; *Lexikon der christlichen Ikonographie*, (Engelbert Kirschbaum, red.), deel 1, Freiburg i. B. 1968, p. 635.
- 12 In de Middeleeuwse voorstelling hebben de abts- en bisschopsstaven dezelfde apotropische kracht als de staf van Mozes, waarmee deze de Rode Zee liet wijken en demonen afweerde. In de literatuur over deze staven wordt in verband met het slangen- of drakenmotief geregeld verwezen naar de koperen slang die door Mozes op een staf werd gezet ter genezing van hen die door de vurige slangen waren gebeten (Numeri 21 : 4-9). Vergelijk cat. Michael Brandt (red.), *Bild & Bestie, Hildesheimer Bronzen der Stauferzeit*, Hildesheim (Dom-Museum) 2008, nr. 16 (massief bronzen bisschopsstaf met slangvormige krul, gevonden in het graf van Johannes von Brakel, bisschop van Hildesheim van 1257-1260).
- 13 Zie Stephan Beissel, 'Zur Geschichte des Bischofsstabes', *Der Katholik* 61, 1881, p. 71.
- 14 Zie Richard C. Trexler, *The Christian at Prayer. An illustrated Prayer Manual attributed to Peter the Chanter (d. 1197)*, Binghamton 1987, en Jean-Claude Schmitt, *Die Logik der Gesten im europäischen Mittelalter*, Stuttgart 1992, p. 289 e.v.

- 15 Frank Olaf Büttner (red.), *The illuminated psalter. Studies in the content, purpose and placement of its images*, Turnhout 2004, bijv. afb. 368 e.v.
- 16 De boetepsalmen spelen ook bij de wijding van een bisschop of abt een grote rol. Bij de abts-wijding ligt de betreffende abt voor het altaar op de kerkvloer en zijn toekomstige staf links naast hem, terwijl de boetepsalmen gezongen worden. Zie Duranti, *Pontificalis ordinis liber* (1292-93), 1ste boek, hoofdstuk 20, 11.
- 17 Psalm 51 : 7: 'ecce enim in iniquitatibus conceptus sum et in peccatis concepit me mater mea'.
- 18 Psalm 38 : 5: 'quoniam iniquitates meae supergressae sunt caput meum sicut onus grave gravatae sunt super me.' 7: 'miser factus sum et curvatus sum usque ad finem tota die contristatus ingrediebar.' 17: 'quia dixi nequando supergaudeant mihi inimici mei et dum commoventur pedes mei super me magna locuti sunt.' 18: 'quoniam ego in flagella paratus et dolor meus in conspectu meo semper.' (5: Want mijn ongerechtigheden zijn mij boven mijn hoofd gegaan, als een zware last zijn zij me te zwaar geworden. 7: Ik ben gebogen, zeer diep gebukt. Ik ga de hele dag bedroefd. 17: Want ik dacht: als zij zich maar niet over mij verheugen, niet tegen mij snoeven bij het wankelen van mijn voet. 18: Ja, ik dreig te struikelen, en mijn smart staat me steeds voor ogen.)
- 19 Zie *Die Regel des heiligen Benedict*, (P. Pius Bihlmeyer, vert.), *Bibliothek der Kirchenväter*, deel 20, Kempten 1914, ('Regel des hl. Benedict'), hoofdstuk VII, pp. 259 e.v.
- 20 Idem, hoofdstuk VII, p. 262.
- 21 Bernard Witte, *Historia antiquae occidentalis Saxoniae, seu nunc Westphaliae cui accedunt appendices quaedam de bello Susatensi et Monasteriensi*, ca. 1530 (gepubliceerd in 1778).
- 22 Zie Müller 1987, *op.cit.* (noot 1), p. 238; Witte 1778, *op.cit.* (noot 21), p. 766: (...) 'sed & baculum pastorale argenteum posteris sui monumentum relicturus, sumptuosè satis procuravit.' (vertaling door de auteur: (...) aber um auch den silbernen baculus pastoralis der Nachwelt zu ihrem eigenen Schatz zurückzulassen, ließ er ihn ziemlich aufwendig ausstatten.)
- 23 Dorothea Kluge, 'Gotische Wandmalerei in Westfalen 1290-1530', in: *Westfalen, Mitteilungen des Vereins für Geschichte und Altertumskunde Westfalen*, (12de Sonderheft), Münster 1959, pp. 24 e.v. en p. 165; Bennie Priddy, 'Das Kunsterbe der Liesborner Abtei', in: *Liesborner Spuren*, (Wilhelm Grabe, Dieter Keller e.a., red.), Liesborn 1998, pp. 675 e.v.: 'Die Fresken wurden schon 1720 übermalt, dann um 1865 wiederentdeckt und erst 1921 freigelegt und restauriert.'
- 24 Zie Kluge 1959, *op.cit.* (noot 23), p. 24 met verwijzing naar de betreffende oorkonde van 1322.
- 25 Erich Kittel, *Heimatchronik des Kreises Lippe*, Keulen 1978, pp. 73 e.v.; Otto Preuss & August Falkmann Lippische Regesten: aus gedruckten und ungedruckten Quellen, II, Osnabrück 1863, pp. 343ff.
- 26 Müller 1987, *op.cit.* (noot 1), p. 114.
- 27 Peter Veddeler, *Die lippische Rose. Entstehung und Entwicklung des lippischen Wappens bis zur Gegenwart, Veröffentlichungen der staatlichen Archive des Landes Nordrhein-Westfalen, Serie C: Quellen und Forschungen*, deel 6, Detmold 1978, p. 16; Veddeler lijkt hierbij zonder controle de these van Franz Köhler, *Geschichte des Fürstlichen Lippischen Wappens*, Detmold 1893, p. 6 te hebben overgenomen, zonder rekening te houden met diens voorbehoud dat hier en daar in de late 14de eeuw wel rozen met kelkbladeren voorkomen.
- 28 Veddeler 1978, *op.cit.* (noot 27), p. 16.
- 29 Köhler 1893, *op.cit.* (noot 27), p. 6. 'Vereinzelt finden sich in Wappen auch gefüllte Rosen, doch lassen sich Beispiele derselben erst seit Ende des 14. Jahrhunderts nachweisen.'
- 30 Stephanus Hilpisch, 'Entwicklung des Ritus der Abtsweihe in der lateinischen Kirche', in: *Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benedictiner-Ordens und seiner Zweige*, deel 61, München 1947-1948, pp. 248 e.v.
- 31 Siegfried Schmieder, *Die Urkunden des Klosters Liesborn*, deel 1, Beckum 1969, pp. 114ff.; Ludwig Schmitz-Kallenberg, 'Eine gefälschte Papsturkunde des Klosters Liesborn', in: *Zeitschrift für vaterländische Geschichte und Altertumskunde*, (Verein für Geschichte und Altertumskunde Westfalens), deel 67, Münster 1909, pp. 212-220, in het bijzonder p. 212; Salmon 1960, *op.cit.* (noot 7), p. 47.
- 32 Robert Krumbholtz, *Westfälisches Urkunden-Buch. Die Urkunden des Bistums Münster von 1301-1325*, (Verein für Geschichte und Altertumskunde Westfalens), deel 8, Münster 1913, pp. 435, 441ff., en Schmieder 1969, *op.cit.* (noot 31), pp. 116, 119.
- 33 Zie Schmitz-Kallenberg 1909, *op.cit.* (noot 31), p. 216.
- 34 Vergelijk Pierre Salmon, *L'abbé dans la tradition monastique. Contribution à l'histoire du caractère perpétuel des supérieurs religieux en Occident*, Parijs 1962, pp. 109 e.v.
- 35 Vergelijk Müller 1987, *op.cit.* (noot 1), p. 77.
- 36 Petrus Becker, 'Das Monastische Reformprogramm des Johannes Rode Abtes von St. Matthias in Trier. Ein darstellender Kommentar zu seinen Consuetudines', *Beiträge zu Geschichte des alten Mönchtums und des Benedictinerordens*, nr. 30, Münster 1970, p. 27.
- 37 Overigens was dat een privilege dat al wortelt in een 11de-eeuws pauselijk besluit om in bijzondere gevallen ook abten het dragen van waardigheids-tokens toe te staan, waarmee bisschoppen gewoonlijk hun geestelijke en wereldlijke autoriteit plachten uit te drukken, zie Schreiner 1998, *op.cit.* (noot 5), p. 93.
- 38 Schreiner 1998, *op.cit.* (noot 5), p. 94.